

ОБ'ЄКТИВАЦІЯ САКРАЛЬНОЇ СФЕРИ У ФРАЗЕОЛОГО-ПАРЕМІЙНОМУ ПОЛІ КОНЦЕПТУ «ДУМКА»

У статті здійснено аналіз кореляції концептуальних структур ментальної і сакральної концептосфер. Запропоновано польову модель концепту, яка має ядро, приядерну і периферійні зони. Розглянуто фразеологічні та паремійні номінації концепту «думка» з конфесійною лексикою у їх компонентному складі як репрезентанти ядерних і приядерних зон сакральних концептів.

Ключові слова: *концепт, картина світу, концептосфера, об'єктивація, об'єктивація сакральної сфери, фразеолого-паремійне поле.*

Серед актуальних питань когнітивної лінгвістики залишаються особливості концептуалізації навколишнього світу в свідомості людей та її мовної реалізації (З. О. Попова, О. О. Борисов, Н. О. Мех, О. М. Цапок), зокрема й фразеолого-паремійної об'єктивації (Ж. В. Краснобаєва-Чорна, І. М. Мирошніченко, Л. В. Савченко, Г. Р. Малиновська); зіставлення кількох концептів у межах однієї мовної картини світу (О. П. Дубчак, О. Б. Кузьміна). Особливу увагу привертають дослідження концептуалізації ментальної (концепти «дума», «думка» – Т. А. Космеда, Т. В. Радзівська, Л. В. Кравець, Н. В. Коломієць, Т. Д. Полиця; «думати» – О. М. Волобуєва; «знання», «думка», «віра» – Г. Ф. Іванова; «пам'ять» – Я. В. Купіна та ін.) й сакральної (концепти «Бог» – П. В. Мацьків; «душа» – І. О. Голубовська, М. В. Скаб; «дух» – М. М. Сидорук; «молитва» – І. Л. Покровська; «гріх» – О. В. Ваховська, Л. Ф. Щербачук) сфер та їхнього співвідношення (Т. І. Прудникова).

Аналіз наведених праць засвідчив, що недостатньо висвітленим залишається питання кореляції ментального та сакрального в когнітивному просторі фразеолого-паремійних контекстів української лінгвокультури.

Актуальність теми дослідження вмотивована орієнтацією сучасних лінгвістичних студій на вивчення специфіки концептуалізації внутрішнього світу людини; потребою встановлення взаємодії відповідних концептів, їхнього вербального вираження й моделювання засобами фразеологічної та паремійної об'єктивації.

Мета статті – вирізнити з фразеолого-паремійного поля концепту «думка» одиниці, компонентами яких є сакральні лексеми, які репрезентують відповідні концепти; з'ясувати й описати особливості їхньої кореляції з концептом «думка».

Матеріалом пропонованого дослідження є фразеологічні та паремійні номінації концепту «думка», у змісті чи структурі яких наявна лексика конфесійного стилю.

Аналізовані питання тісно пов'язані з поняттям «картина світу» (КС), яке потрактовують як глобальний образ, що виникає в людини у процесі контактів зі світом, як «основний смисловий базис, на якому тримається вся лексико-семантична система мови» [5, с. 53]. Протиставляючи «поняття» і «значення» дослідники розмежують концептуальну (ККС) та мовну (МКС) картини світу: основою ККС є інформація, закладена у поняттях, а в основі МКС лежить знання, вербалізоване в певних одиницях конкретної мови [4, с. 38]. Система мовних знаків формує МКС. Значення мовних знаків є елементами концептуального світу й утворюють підсистему концептів, ментально-мовних одиниць, що виявляють себе в тій чи тій лінгвокультурі на рівні узусу.

З огляду на те, що деякі мовознавці визначають поняття «концептуальна картина світу» як родово щодо поняття «концептуальна сфера» [6, с. 406], у межах ККС виокремлюємо ментальну і сакральну концептосфери, які репрезентують відповідно мисленнєву і релігійну (божественну) предметні сфери.

Одним із засобів концептуалізації дійсності є фразеологічні (ФО) й паремійні (ПО) одиниці, що об'єктивують той чи той концепт. Сукупність таких знаків кваліфікуємо фразеолого-паремійним полем концепту, в якому структуруємо ядро, приядерну зону, близьку, далеку та крайню периферію. Критерієм ідентифікації фразеологічних та паремійних номінацій того чи того концепту визначаємо наявність лексеми-імені цього концепту у змісті чи структурі стійкого виразу. За цим же принципом розподіляємо ФО та ПО у фрагментах поля: ядро поля утворюють фразеологізми й паремії, у складі яких наявна лексема-ім'я концепту; приядерну зону – стійкі вирази, до складу яких увійшли лексеми, спільнокореневі з іменем концепту; зону близької периферії – одиниці зі спільнокореневими з лексемою-іменем концепту словами у пояснювальній частині; далеку периферію – фразеологічні та паремійні одиниці з синонімами імені концепту чи похідними від них словами у структурі або в тлумаченні; зону крайньої периферії – концепт-ситуативні вирази, у яких ім'я концепту не згадується, а лише мислиться.

Під об'єктивацією концептурозуміємо процес трансформації індивідуально-особистісних осмислень семантики тієї чи тієї мовної одиниці (суб'єктивного змісту) в об'єктивну, незалежну від свідомості індивіда сутність, що виявляє себе як смисл-цінність на рівні узусу і реалізується на рівні мовних одиниць як репрезентантів концепту

через моделювання їхньої семантики в МКС.

Об'єктивацію сакральної сфери визначаємо як перетворення внутрішніх індивідуальних відчуттів, переживань, уявлень релігійних образів у зовнішні об'єктивні форми існування через їх осмислення мовною спільнотою, що на рівні мовних одиниць, зокрема фразеологічних та паремійних репрезентантів концепту «думка», реалізується через їхню семантику.

Одиниці ментальної і сакральної концептто-сфер генетично пов'язані за антропологічною віднесеністю. Концепт «думка», за спостереженнями Є. П. Бондаревої, охоплює практично всі назви ментальних станів людини [1, с. 9], до його змісту може входити багато інших концептів, зокрема й сакральних. Далі проаналізуємо ці зв'язки детальніше.

Одним із найбільш значимих в українській християнській православній лінгвокультурі визначають концепт «Бог», іменем якого є відповідний біблійний онім. Матеріал дослідження засвідчує наявність фразеолого-паремійних репрезентантів концепту «думка» з компонентом *Бог* чи релевантною синонімічною діалектною лексевою *Біг*, які репрезентують перетин когнітивного простору його приядерної зони, далекої і крайньої периферії з ядром концепту «Бог»: *А Біг его святий знає, що він думає, гадає* (УППТІ, с. 127); *Дай тобі, Боже, тільки гадки, абиць о мні забув* (УППТІ, с. 200); *Бог розумом зобидив «божевільний, не може правильно мислити»* (ФСУМ, с. 169); *Дай, Боже, щоб їлось і пилось, а робота й на ум не йшла* (УППТІ, с. 620).

В аналізованих контекстах Бог позиціонується як керівник над світом і людьми, надприродна істота, наділена вищим правом втілювати в реальність свої думки і плани на відміну від людей: *Хто ж в світі знає, що Біг гадає* (УППТІ, с. 40); *Чоловік гадає, а Бог розполагає* (УППТІ, с. 42); *Чоловік думає, а Бог умає* (УППТІ, с. 621); *Чоловік мислить, а Бог рядить (керує)* (УППТІ, с. 42); *Не все Біг дарує, що люд міркує* (УППТІ, с. 42). Це безгранично добре начало, до якого можна звертатися лише з позитивними думками і намірами: *Колі зле гадаїш, чом ж Бога благаїш* (УППТІ, с. 42).

Об'єктивуючи мисленнєвий процес, аналізовані ФО та ПО зображують Бога як образ омріяного, але недосяжного блага: *Думає, що Бога за ноги зловив* «досягти чогось особливого, незвичайного, вимріяного» (УПП, с. 355); *Думає, що вже Бога за бороду впіймав* (УПП, с. 355); *Так він собі царство Боже надумав* (УППТІ, с. 321). Цікавим є зіставлення духовного і ментального в людині через метонімізовані образи Бога в животі і царя в голові, що виконують функції совісті і розуму: *Не мати бога в животі, а царя в голові* (СФУМ, с. 381).

Семантику вищої всемогутньої сили у фразео-

лого-паремійному полі концепту «думка» об'єктивує також теонім *Мати Божа: Дай тобі, боже, спійсно й охотно робити, щоб твої думки були повні, як криниця водою, щоб твоя річ була тиха та багата, як нива колосом, пошли тобі, Мати Божа, на все гаразд!* (УППТІ, с. 226).

Отже, фразеолого-паремійні номінації концепту «думка» виступають також репрезентантами концепту «Бог». Смыслопороджувальними є антропоморфні метафори та метонімії («Бог, Мати Божа – жива істота», «совість – Бог», «Бог – благо»).

В основі концептуалізації сакральної сфери лежить бінарна опозиція добро / зло, яка реалізується, насамперед, у лексемах *Бог* і *диявол* (*чорт*). В аналізованому полі це протистояння супроводжується також семантикою ментальної діяльності: *Думав піймати бога за бороду, а піймав чорта за хвіст* (УПП, с. 355).

У фразеолого-паремійному полі «думки» виділяємо групу виразів з міфоперсонімами синонімічного значення *чорт, біс, дідько, нечистий*, що об'єктивують амбівалентний концепт «чорт» [2, с. 54]. Ці фрази й паремії є свідченням наявності міжконцептуальних зв'язків у ядерній та периферійній зонах їхніх когнітивних структур: *Скоро взяв московську сумку, то й за (коли надів ладунку, то уже і взяв) чортову думку (суму, о взяв и московську думу)* (УППТІ, с. 84); *Кожен дідько в свою дудку грає* (СФУМ, с. 167).

Як і лексеми *чорт, біс, дідько, нечистий*, ФО та ПО з ними у компонентному складі позначені пейоративно-оцінними конотаціями й актуалізують семи «підступності», «жорстокості», «негативної характеристики людей»: *Лестю б душу отдало, а чортова думка* (УППТІ, с. 165); *Слова твої ласкаві, та чортова думка* (УППТІ, с. 165); *Словці (слово, словце) з маслом (маслечком), а думка чортова (та чортова думка)* (УППТІ, с. 165); *Ясні очі, та чортові думки* (СБЗУВ, с. 425). А також увиразнюють семантику лайки: *Якої бісової (вражої, лихої і т. ін.) матері* «уживається для вираження обурення, нерадоволення діями, намірами кого-небудь і т. ін.» (СФУМ, с. 370); неусвідомлюваної суб'єктом протидії здоровому глузду, перешкоджання процесам обдумування: *Біс штовхає під ребро* «хто-небудь робить щось необдумане, недоречне» (ФСУМ, с. 31).

Протистояння і одвічну боротьбу добра і зла репрезентує також антонімічна пара *янгольський – чортовий*, а паремія *Янгольський (добрий) голосок, а чортова думка* (УППТІ, с. 165) входить одночасно до номінативних полів концептів «янгол», «чорт», «думка».

Цікавою з погляду концептуалізації в народній свідомості образів істоти, що сконцентрувала в собі все світове зло, духовенства і мисленнєвих процесів є паремія *Нечистий так сниться, народ дума: «А*

щоб тобі піп приснився» (УППТІ, с. 635). Вона експлікує міфологічні вірування і уявлення, що стосуються метаморфозних властивостей зла, його здатності трансформуватися, змінювати своє обличчя, поставати в образах священнослужителів.

Смислопороджувальними в описаній групі ФО та ПО є метафори «біс, дідько – жива істота», «чорт – зло, лихо», метонімія «піп – нечистий».

Когнітивно-семантичний простір лексеми *думка* тісно пов'язаний з лексемою *душа* [3, с. 39-48; 7, с. 13]. За спостереженнями дослідників, концепт «душа» відповідає за думки [8, с. 297]. Проте фразеолого-паремійний рівень української мови об'єктивує перетин його змісту з концептом «думка» тільки на периферії: *Виливати / вилити свою Душу* «щиро ділитися з ким-небудь найпотаємнішим, тим, що хвилює, наболіло» (СФУМ, с. 75); *Відводити, відвести душу* «звертатися кому-небудь, ділячись своїми думками, переживаннями, намірами» (СФУМ, с. 97); *Влазити (вкрадатися) / влізти (вкратися) в душу* «1. Дізнаватися про щось особисте, про внутрішній світ, думки, наміри іншої людини або втручатися в них» (СФУМ, с. 116); *Впадати (падати) / впасти в душу* «справляти глибоке враження, надовго лишатись у пам'яті» (СФУМ, с. 125); *Мати за душею* «2. Думати, говорити, знати і т. ін. що-небудь» (СФУМ, с. 373). ФО та ПО репрезентують одночасно ближню периферію концептуального змісту «думки» і ядра концептів «Душа», «серце»: *Відкривати (розкривати) / відкрити (розкрити) душу (серце)* «1. Відверто, щиросердно ділитися з ким-небудь своїми заповітними думками, переживаннями, намірами» (СФУМ, с. 102); *Заглядати (зазирати) / заглянути (зазирнути) в душу (в серце) кого, кому, чию (чиє)* «намагатися зрозуміти почуття, думки, сутність і т. ін. кого-небудь» (СФУМ, с. 242); *Карбуватися на душі (на серці)* «назавжди чи надовго залишатися в пам'яті, в свідомості» (СФУМ, с. 288). Твірними є об'єктні і просторові метафори: «душа – вода», «душа (серце) – вмістилище», «душа (серце) – об'єкт», «душа – пам'ять, думки, почуття».

Сакральну сферу у фразеолого-паремійному полі концепту «думка» репрезентують також вирази, компонентом яких є лексема *серце*: *Грїти коло серця* «потай виношувати (якісь плани, наміри і т. ін.), замишляти» (СФУМ, с. 170); *Неначе цвяшок, в серце вбитий* «захоплення людини ідеєю, задумом твору, спогадом та ін.» (КВУЛМ, с. 189); *Носити в (на) серці* «завжди зберігати в пам'яті когось, щось»; *Носити в (на) серці кого, що* «завжди пам'ятати, думати про когось, щось» (ФСУМ, с. 184); *Носити в серденьку* чієму (СФУМ, с. 440). Ці вирази знаходяться на периферії поля й експлікують семантику серця як надійного сховку найпотаємніших планів, думок, намірів. Смислопороджувальними є метафори «серце – вмістилище», «серце

– пам'ять». В окремих випадках фразеологічний контекст зумовлює синонімізацію лексем *думка* і *серце*: *Думкою (мріями, серцем і т. ін.) линутити (летіти)* «пориватися, прагнути до чого-, кого-небудь, кудись» (СФУМ, с. 335), актуалізуючи розширення їхньої семантики «думка, серце – інструмент прагнення, сподівання».

Серед фразеолого-паремійних номінацій концепту «думка» виокремлюємо групу виразів, компонентом яких є лексеми *смерть*, *труна*, *помреши*, які презентують сакральну сферу, об'єктивуючи семантику моменту виходу душі з тіла: *Думай про смерть: труна всякому готова* (УНПП, с. 557); *Думаючи, що помреши, готуй сніданок* (СБЗУВ, с. 534); *До вінця як ідеши, то про смерть не думай* (УППТІ, с. 605). Ці вирази реалізують семантику непередбачуваності смерті, неможливості її уникнути: *Думка ген-ген літає, а смерть за плечі хапає* (УППТІ, с. 370); *Думка за морем, а смерть за плечима* (УППТІ, с. 370); *Нагадай козі смерть, то вона мекатиме, аж поки здохне* (УПП, с. 311); *Думка (дума, думки наші) за горами, а смерть за плечима (плечами)* (УППТІ, с. 370). Перетин когнітивних структур концептів «думка», «смерть» спостерігаємо в ядерній, приядерній та периферійних (далека) зонах. Смислопороджувальними виступають об'єктні та антропоморфні метафори «смерть – об'єкт», «смерть – жива істота».

Серед пов'язаних з богослужінням номінацій у фразеолого-паремійному полі концепту «думка» фіксуємо вирази з лексемою *молитва*: *Молитву вимовляє, а про шахрайство гадає* (УНПП, 1963, с. 214); а також паремії, що не містять імені-концепту «молитва», але передають його зміст в описовій формі: *Читає: «Да буде воля твоя», а думає: «Коли б моя»* (УНПП, 1963, с. 220). У наведених контекстах через метонімізацію «процес мислення» → «результат процесу мислення» «думка» і «молитва» синонімізуються, об'єктивуючи семантику «результат мисленнєвої діяльності».

Свідченням когнітивної інтеграції ментальної і сакральної сфер є фразеолого-паремійні репрезентанти концепту «думка», компонентами яких є назви народних свят: *До покрови думай о папу для корови* (ПП, с. 396); загальних понять віри: *Одного духу* «однакових поглядів, переконань» (СФУМ, с. 225); *Нагадає старі гріхи* (УПП, с. 359); міфотопонімів: *Добрими намірами вимощене пекло* (КВУЛМ, с. 79); місць богослужіння: *Не думав бути в церкві, та / так собаки загнали* (УНППЗ, с. 69. УНПП, 1963, с. 213).

Отже, у фразеолого-паремійному полі концепту «думка» представлена велика кількість виразів, компонентом яких є лексеми з релігійною семантикою, які одночасно вербалізують концепти «Бог», «душа», «серце», «чорт», «молитва», «церква», «янгол», «дух», «гріх» та ін. Найчастіше до структури

аналізованих ФО та ПО входять лексеми-імена відповідних концептів чи похідні від них, тобто репрезентанти концепту «думка» об'єктивують відповідно ядерну чи приядерну зони концептуальних структур сакральної сфери. Лише в одному випадку спостерігаємо кореляцію семантики паремії зі значенням імені концепту «молитва», об'єктивация його крайньої периферії. Таке переплетення ментального і сакрального фіксуємо по всій структурі аналізованого поля. Крім того, фразеологічні та паремійні контексти, актуалізуючи семантику «думка, серце – інструмент прагнення, сподівання», «думка, молитва – результат мисленнєвої діяльності», зумовлюють синонімізацію лексем *думка – серце, думка – молитва*. Смыслопороджувальними в аналізованому когнітивному просторі є антропоморфні («Бог, Мати Божа – жива істота», «біс, дідько – жива істота», «серце – пам'ять», «душа – пам'ять, думки, почуття», «смерть – жива істота»), об'єктні («душа – вода», «душа (серце) – об'єкт», «смерть – об'єкт»), просторові («душа (серце) – вмістилище»), інструментальні («думка, серце – інструмент прагнення, сподівання») метафори та метонімії («піп – нечистий», «совість – бог в животі», «розум – цар в голові»).

Література

- Бондарева Е. П. Актуализация концепта мыслей в русской языковой картине мира : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. филол. наук : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Е. П. Бондарева. – Воронеж, 2005. – 18 с.
- Вільчинська Т. П. Концептуалізація зла у поетичній творчості Тараса Шевченка (на прикладі концепту “чорт”) / Т. П. Вільчинська // Учені записки Таврійського національного університету ім. В. І. Вернадського. – Серія «Філологія. Соціальні комунікації». – 2011. – Том 24 (63). – № 1. – Ч. 2. – С. 53 – 60.
- Караулов Ю. Н. Общая и русская идеография / Ю. Н. Караулов. – М.: Изд. «Наука», – 1976. – 354 с.
- Лисиченко Л. А. Структура мовної картини світу / Л. А. Лисиченко // Мовознавство. – 2004. – № 5–6. – С. 38–39.
- Мех Н. О. Лінгвокультурологема ЛОГОС: когнітивний, прагматичний, функціонально-стилістичний аспекти : дис. ... доктора філол. наук : 10.02.01 / Наталія Олександрівна Мех. – К., 2009. – 410 с.
- Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми : [підручник] / О. О. Селіванова. – Полтава : Довкілля, 2008. – 712 с.
- Скаб М. В. Концептуалізація сакральної сфери в українській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філолог. наук : спец. 10.02.01 «Українська мова» / М. В. Скаб. – К., 2009. – 36 с.
- Прудникова Т. І. ДУША, СЕРЦЕ, РОЗУМ : особливості концептуалізації в українській фразеології / Т. І. Прудникова // Ученые записки Таврического национального университета им. В. И. Вернадского. – Серия «Филология. Социальные коммуникации». – 2011. – Т. 24 (63). – № 1. – Ч. 1. – С. 295 – 299.

Список умовних скорочень використаних джерел

- КВУЛМ – Крилаті вислови в українській літературній мові. Афоризми. Літературні цитати. Образні вислови. – [вид. друге, переробл. і доп.] – К. : Вища школа, 1975. – 336 с.
- СБЗУВ – Слово батьків з усіх віків / Н. Міщенко, М. Міщенко. – К.: Богдана, 1998. – 1136 с.
- СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / [уклад. В. М. Білоноженко та ін.; відпов. ред. В. О. Винник]. – К.: Наук. думка, 2003. – 788 с.
- УНППЗ – Народ скаже як зав'яже. Українські народні прислів'я, приказки, загадки / [ред. кол. В. В. Бичко, Ф. С. Кислий, М. М. Острик, П. Є. Панч, М. Є. Шевченко]. – К. : Веселка, 1973. – 231 с.
- УПП – Українські прислів'я та приказки / [відпов. ред. С. Д. Зубков ; упоряд. С. В. Мишанича та М. М. Пазяка]. – К.: Дніпро, 1984. – 391 с.
- УППТІ – Українські приказки, прислів'я і таке інше / [уклав М. Номис; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. – К.: Либідь, 1993. – 768 с.
- ФСУМ – Фразеологічний словник української мови: близько 2500 виразів / [уклад. В. Д. Ужченко та ін.]. – К. : Освіта, 1998. – 223 с.

В статтє осуцествлен анализ корреляции концептуальных структур ментальной и сакральной концептосфер. Предложено полевою модель концепта, которая имеет ядро, приядерную и периферийные зоны. Рассмотрены фразеологические и паремийные номинации концепта «думка» с конфессиональной лексикой в их компонентном составе в качестве репрезентантов ядерных и приядерных зон сакральных концептов.

Ключевые слова: *концепт, картина мира, концептосферы, объективация, объективация сакральной сферы, фразеолого-паремийное поле.*

The article presents an analysis of the correlation of conceptual structures of mental and sacral conceptospheres. The author suggests field model of the concept, which has nuclear, prenuclear and periphery areas; examines phraseological and paremiological nominations of the concept of "thought" with a religious lexemes as representatives of nuclear and prenuclear areas of sacral concepts.

Key words: *concept, world picture, conceptosphere, the objectivation, the objectivacation of the sacral sphere, fraseologi-paremiological field.*